

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ИНТЕРФИКС, ИНФИКС, УНИФИКСЛЕР
ҲАҚҚЫНДА**

Оразымбетов Амирбек

*Филология илимлериниң кандидаты, доцент.
Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик
педагогикалық институты*

***Аннотация.** Мақалада ҳазирги қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемалардың сөз қурылысындағы орнына қарап суффикс, постфикс, префикс, флексия сыяқлы түрлеринен басқа интерфикс, инфикс, унификслер де ушырасатуғынлығы сөз етиледі. Олардын хәр бири өз алдына изертлеулерди талап ететугынлығы айтылып, интерфикс, инфикс, унификслерге мысаллар менен теориялық анықдамалар берилген.*

***Таяныш сөзлер:** морфема, аффикс, суффикс, постфикс, префикс, флексия, интерфикс, инфикс, унификс.*

***Аннотация.** В данной статье речь идет о наличии в аффиксных морфемах современного каракалпакского языка в зависимости от их места в структуре слова помимо суффиксов, постфиксов, префиксов, флексии также интерфиксов, инфиксов, унификсов. Утверждая, что каждая из них требует отдельного исследования, поясняются теоретическими разъяснениями и примерами интерфиксы, инфиксы, унификсы.*

***Ключевые слово:** морфема, аффикс, суффикс, постфикс, префикс, флексия, интерфикс, инфикс, унификс.*

***Abstract.** This article deals with the presence in affix morphemes of the modern Karakalpak language, depending on their place in the structure of the word, in addition to suffixes, postfixes, prefixes, inflections, there are also interfixes, infixes, and unifixes. Stating that each of them requires a separate study, interfixes, infixes, and unifixes are explained with theoretical explanations and examples.*

***Key words:** morpheme, affix, suffix, postfix, prefix, inflection, interfix, infix, unifix.*

Дүнья тиллеринде аффикс морфемалардың яғный аффикслердин сөздин курамында қолланылыў орнына қарай суффикс, постфикс, префикс, флексия, интерфикс, инфикс, циркумфикс (конфикс), трансфикс (диффикс), унификс, симульфикс, дисфикс т.б. бир неше түрлери бар. Бул көрсетилген аффикслер дүнья тиллериниң типологиялық өзгешеликлерине қарай хәр түрли тиллерде қолланылыў дәрежеси хәр қыйлы болып келеди.

Ҳазирги қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемалар сөзлердин қурылысындағы орнына қарай суффикс, постфикс, жалғаў (флексия) сыяқлы үш түрге [8: 9] ямаса суффикс, постфикс, префикс, жалғаў сыяқлы төрт түрге [3: 14] бөлинеди деп көрсетиледи. Тил материалларын анализлеп қарағанымызда тилимизде аффикслердин суффикс, постфикс, префикс, флексиялардан басқа түрлери де ушырасатуғынлығын көриўге болады.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Интерфикс – (*латынша interfixus «арасына бириктирилген»*) тиккелей байланысыўы морфонологиялық себеплерге байланыслы мүмкин болмаған морфемаларды (түбир менен суффиксти ямаса еки тийкарды бир-бири менен) байланыстырыўға (бириктириўге) арналған сөздиң бөлекшеси. Е.А.Земская интерфикслерге «өз мәнисине ийе емес, тилдиң қурылыслық қуралы хызметин атқаратуғын хәм функциясы сөздеги морфемаларды байланыстырыў болып табылатуғын сөздиң бөлекшеси» деп анықлама береді хәм олардың усындай хызметин есапқа алып интерфикс деп атаған [4: 36-62]. Оның пикиринше, мәнисиниң жоқлығы интерфиксти морфемаға жатқызыўға мүмкиншилик бермейди. Бизиңше, интерфикстиң мәнисиниң жоқлығы салмақлы дәлил, бирақ интерфикслердиң морфемалық статусын жоққа шығарыў ушын жеткиликсиз. Қарақалпақ тилинде айырым әдебиятларда аффикслердиң түбир менен түбирдиң арасында келиўин интерфикс деп атайды [2: 203; 1: 6]. Мәселен, *пар-о-воз, дым-о-ход, сорок-а-летний, стал-е-вар т.б.*

Соның себебинен қарақалпақ тил билиминде интерфикс тек қоспа түбирлерди ғана бириктирип келеди хәм түпкиликли сөзлерде ушыраспайды деген надурьс пикир қәлиплескен. Ал, интерфикслер: 1) түбир (тийкар) менен суффиксти, 2) түбир менен жалғаўды, 3) қоспа сөздеги түбир морфемаларды байланыстырыў ушын қолланылады [4: 42]. Қарақалпақ тилинде булардың биринши хәм екинши түрлери ушырасады. Мәселен, *жең-им-паз, усы-н-да т.б.* М.С. Қудайбергенов бул морфемаларды бирде субморф, бирде морфемаларды бир-бири менен байланыстырыўшылық хызмет атқаратуғын интерфонема деп атайды [6: 84 -102]. Бизиңше, бундай морфемаларды субморф деп атаў надурьс болады, себеби, олар байланыстырыўшылық хызмет атқарып тур. Субморф болыўы ушын морфема өзи қосылған сөзлерде ҳеш қандай мәни аңлатпаўы хәм хызмет атқармаўы керек. Мәселен, *әсте-әстен (-н), мәни –мәнис (-с), дизелеп-дизерлеп (-р) т.б.* Мысалы: Сәлемлесип, төсеўли кийизге дизерлеп отырды (К.Каримов).

Интерфикс сөздеги морфемаларды байланыстырыў хызметин атқаратуғынын есапқа алсақ, қарақалпақ тилинде интерфикслердиң төмендеги түрлери ушырасатуғынын көриўге болады: Мәселен, *түбир+интерфикс+суффикс: жең-им-паз, уна-м-лы, түбир+интерфикс+жалғаў: усы-н-да, усы-н-нан, түбир+жалғаў +интерфикс+жалғаў: китаб-ы-н-да, үй-и-н-е т.б.*

Мысалы: Ал, мен унамлы нәтийжеден есеңкиреп қалғаным жоқ (М.Нызанов). Усыннан кейин тағы да тым-тырыс қалдық (М.Нызанов). Өзиң де атлардың жанында бола бер (К.Каримов).

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Инфикс– (латынша *in –иши +fixus - киритилген*) түбирдин ишине кирип қолланылатуғын көмекши морфема. Ол түбирдин ишине киритилип сөз жасаў ямаса сөз өзгертиў хызметин атқарады. Ески ҳинд-европа (праиндоевропа) тиллеринде инфикс болған болыўы мүмкин, себеби, латын тилинде (*fidit- ол бөлинді, findit- ол бөлинеди: -n инфикс*) из қалдырған. Инфикслерди қолланыў ҳазирги тиллерге тән емес, бирақ литва тилинде инфикслер сақланған (*lipti – жабысыў, limpi – жабысқақ: -m инфикс*), тагал (филиппин) тилинде де ушырасады (*hanap - излеў, humanap – изледи: -um инфикс*) [7: 151]. Қарақалпақ тилинде инфикс бар деп тастыйықлаў қыйын. Бирақ айырым формалардың түбирдин ишине киритилип сөз жасаў ямаса сөз өзгертиў хызметин атқарыўынан инфикс хызметин атқаратуғын ҳәдийсениң жүз беретугынын көриўге болады. Мәселен, бетлеў алмасықларының сеплениўинде *-га* сөз кейнине жалғанбай, тубирдин ишине кирип сөз өзгертиў хызметин атқарады: *мен- маған, сен- саған, (мен-га, сен-га емес)*.

Мысалы: Қайда саған жерден басқа жерде тиришилик жоқ (М.Нызанов).

Сөз жасаў хызметин атқарады: *-с – ысы (фейил) – ыссы (келбетлик), - иш – ашы (фейил) – ашшы (келбетлик), - з – маза (атлық) – мазза (таңлақ), - иш – қашан (алмасық) – қашшан (рәўиш), - л – жылы (фейил) – жыллы (келбетлик) т.б.* Айырым әдебиятларда буны сөз жасалығдың «Фонетика-семантикалық усылы»ның бир түри ретинде көрсетиледи [9: 31-32], демек, сөз жасалған деп есаплайды. Бундағы «*ысы, ашы, маза, қашан, жылы*» сөзлери дөрэнди сөздин жасалығуна база болған тийкар – дөретиўши тийкарлар [8: 14].

Мысалы: Жазда сизлерге ыссы өтпей ме? (М.Нызанов). Темирши ашшы болса да ҳақыйқатты айтқан еди (К.Каримов). Ол жигиттен бул сөлерди күткени қашшан (К.Каримов).

Дүнья тиллеринде дерлик ушыраса бермейтуғын инфикске сәйкес кубылыстың тилимизде ушырасыўы, көплеген тилши алымлардың қарақалпақ тилинің грамматикасына болған үлкен қызығыўшылығын оятыўы мүмкин.

Унификс - уникал аффикс, сөздин басқа сөзлерде қайталанбайтуғын бөлекшеси (суффикс ямаса префикс). Тилдеги айырым сөзлерде басқа ҳеш бир сөзлерде ушыраспайтуғын бөлекшелер (морфемалар) ажыратылады. Олар унификслер деп аталады. Бул терминди биринши рет Е.А.Земская қолланған ҳәм ол сөздин усундай элементлерин де сыпатлап көрсеткен [5: 103]. Унификс басқа морфемалар сыяқлы тәкирарланыў қәсийетине ийе емес. Ҳазирги тил билиминде унификстин сөздин ең кишкене мәнили бөлекшеси яғный морфемалық статусы гүман туўдырмайды. Олар тийкарынан сөз жасаўшы аффикслер есапланады.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Мысалы: Қәлеп қосылған қостары – өз Бийбигүли көз алдына келди (К.Алламбергенов).

Қамалсын! –деп бұйрық берди көзабаға начальник (К.Алламбергенов).

Бизиң сыншыларымыз батыл пикир айта алмайды, қорқақ (М. Нызанов).

Ақыры, қуяш та жерге алағат түседі ғой (М.Нызанов).

Бундағы *-тар, -аба, -ыл, -ғат* аффикслери қарақалпақ тилинде унификслер болып есапланады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинде интерфикс, инфикслер хәм унификслер де, әлбетте, бар қубылыс. Интерфикслер ретинде қарастырылатуғын қубылыслардың сөздеги морфемаларды байланыстырыў хызметин атқаратуғынын есапқа алып морфемикалық жағдайына анықлық киргизиў талап етиледі. Инфикс мәселеси тил билиминде морфемаларды анықлаў принциплерине хәм олардың зәрүр белгилериниң сыпатламаларына байланысly шешиледи. Ал, унификслерди тилимиздеги сөз жасаўшы өнимсиз аффикслердиң ишинен қарастырыў арқалы анықлаў мүмкин.

Әдебиятлар:

1. Бекбергенов А. Рус хәм қарақалпақ тиллериниң салыстырмалы грамматикасы (Сөз жасалыўы хәм морфология) – Нөкис, 1995. –140 б.
2. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Тил билимине кириспе– Нөкис, 1988. –276 б.
3. Dáwletov A, Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili (Morfemika, morfonologiya, sóz jasalıw hám morfologiya). Nókis, 2010. – 252 б.
4. Земская Е.А. Интерфиксация в современном русском словообразовании // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – Москва, Наука, 1964. – 362 с.
5. Земская Е.А. Унификсы (Об одном виде морфем русского языка) // Уч. записки МГПИ. – № 341. –Москва, 1969. – с. 100–106.
6. Қудайбергенов М.С. Қарақалпақ тилиниң морфонологиясы. – Ташкент, 2006. –144 б.
7. Плу́нги́н В. А. Почему языки такие разные. – Москва: АСТ-пресс, 2010. – 272 с.
8. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы (Сөз жасалыў хәм морфология). – Нөкис, 1994. – 451 б.
9. Хәзирги қарақалпақ тили (Морфология). – Нөкис, 1981. – 266 б.